

رابطه و نسبت امر به معروف و نهی از منکر و توسعه اجتماعی

زینب فلاح^۱

چکیده

مسئله امر به معروف و نهی از منکر از کلیدی‌ترین و اساسی‌ترین مسائل اسلامی است، آیات و روایات بسیاری از جهات متعدد و متنوعی، این وظیفه اجتماعی، دینی و سیاسی را مورد تأکید قرار داده و ابعاد مختلف آن را گوش‌زد کرده‌اند. اجرای صحیح و دقیق امر به معروف و نهی از منکر سنگ بنای قوام جامعه اسلامی به شمار می‌رود. پژوهش پیش رو، به بررسی رابطه و نسبت امر به معروف و نهی از منکر و توسعه اجتماعی پرداخته و با مبنا قرار دادن سه اصل مهم قرآنی: اخوت دینی، ولایت مداری و وحدت و با تأکید بر مؤلفه اعتماد در بعد ارتباطی توسعه اجتماعی، به بررسی برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های توسعه اجتماعی یعنی اعتماد، مشارکت، اتحاد، حمایت و امنیت اجتماعی، در سه اصل قرآنی مورد نظر پرداخته است. این مقاله به روش توصیفی تحلیلی انجام شده است و نتایج آن حاکی از آن است که سه اصل یاد شده در راستای ایجاد پیوندهای ذهنی و عینی میان افراد، با برادر خواندن مؤمنان نسبت به هم، حق ولایت داشتن بر یکدیگر و تشویق و ترغیب به اتحاد و انسجام، زمینه تحقق توسعه اجتماعی را در جامعه دینی بر مبنای اعتماد متقابل ایجاد می‌نماید.

کلمات کلیدی: امر به معروف، نهی از منکر، توسعه اجتماعی.

^۱ سطح دو، حوزه علمیه بنت السول الشتر

مقدمه

یکی از دغدغه‌ها و آرمان‌های مقدس همه انسان‌ها در طول تاریخ بشری، تنظیم روابط انسانی براساس وحدت و انسجام اجتماعی و دوری از اختلافات و تعارضات بنیان‌شکن بوده است. در این میان، فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» و یا به عبارت امروزی «نظارت همگانی» یکی از مهم‌ترین راهکارهای اسلامی برای برقراری روابط سالم میان اعضای جامعه، ایجاد ثبات اجتماعی، اصلاح جامعه و رفع تعارضات و اختلافات محسوب می‌شود.

یکی از مشکلات جامعه کنونی ما، در حاشیه قرار گرفتن و کم اهمیت جلوه دادن نظارت همگانی است که پیامد آن رواج انحرافات اجتماعی و سیاسی و بی‌اثر بودن هزینه‌های سنگینی است که برای مقابله با این انحرافات به عمل می‌آید. از آن‌جا که این فریضه، بخشی از فرایند جامعه‌پذیری است و در جهت شکل‌دهی و حفظ الگوهای فرهنگی به کار می‌رود، نیازمند توجه و اهتمام بیشتری خواهد بود. حل این مشکل تنها با شناخت ریشه‌ای و با رویکردی صحیح امکان‌پذیر بوده و سرمایه اجتماعی استخراج شده از قرآن کریم، می‌تواند رویکرد علمی مناسبی در این راستا باشد.

با توجه به آنکه کشور ما دارای فرهنگ و پیشینه مذهبی و اسلامی است، می‌تواند بستر و زمینه مناسبی برای اجرایی نمودن این حوزه مهم و در نهایت تقویت سرمایه اجتماعی و ایجاد همبستگی ملی فراهم نماید. مسئله اساسی این پژوهش، دستیابی به الگویی از توسعه اجتماعی، متکی بر معارف و آموزه‌های این اصل مهم است. بررسی این موضوع از آنجایی دارای اهمیت است که نظارت همگانی، یک پدیده جامعه‌شناختی است و تحقق و نهادینه شدن آن وابسته به شرایط و زمینه‌های اجتماعی است. از سویی دیگر، توسعه اجتماعی داعیه گره‌گشایی از بسیاری معضلات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارد و حاوی مفاهیمی چون اعتماد اجتماعی، همکاری، شبکه‌های اجتماعی، هنجارها و ارزش‌های مثبت است که توجه به معنای امر به معروف و نهی از منکر، بخش عمده‌ای از این هدف را دربر می‌گیرد.

تاکنون تحقیقی با محوریت بررسی رابطه توسعه اجتماعی و امر به معروف و نهی از منکر صورت نگرفته است.

سؤال اصلی تحقیق:

رابطه و نسبت امر به معروف و نهی از منکر و توسعه اجتماعی چیست؟

تعریف مفاهیم و اصطلاحات

تعریف لغوی امر به معروف و نهی از منکر: معروف از ریشه «عرف» است و به دو اصل صحیح دلالت می‌کند: تتابع و پی‌درپی بودن اجزای شیء و اتصال آن به هم و دوم: آرامش و سکون.^۱

«منکر» از ریشه (نکر) و به معانی چون جهل و عدم شناخت^۲ عدم پذیرش و انکار در برابر اعتراف^۳.

امر زشت، ناپسند و قبیح^۴ و عیب گرفتن و نهی کردن^۵ استعمال شده است.

تعریف اصطلاحی امر به معروف و نهی از منکر: برای واژه معروف در اصطلاح تعاریفی ارائه شده که قدر مشترک میان آن‌ها این است که معروف مقابل منکر قرار می‌گیرد و به عملی اطلاق می‌شود که عقل، شرع و فطرت سلیم صحت آن را تأیید کرده و پسندیده بداند^۶. برخی دیگر نیز آن‌چه را که موجب اطاعت خداوند و تقرب به او شده و برای مردم نیکی و احسان دربر داشته باشد، معروف دانسته‌اند^۷.

واژه منکر نیز مقابل معروف و در اصطلاح عبارت است از هر عملی که عقول سلیم به ناپسند بودن آن حکم کنند و شرع هم آن را قبیح شمرده و رد کند و با احکام الهی در تعارض باشد و به تعبیری حرام باشد^۸.

تعریف توسعه اجتماعی: توسعه اجتماعی فرآیندی است که شامل تغییرات مثبت در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی یک جامعه است. هدف اصلی توسعه اجتماعی ارتقاء کیفیت

^۱ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۲۸۱

^۲ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۸۳۲

^۳ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۲۸۱

^۴ توبه، ۷۱، لقمان، ۱۹، کهف، ۷۴

^۵ قرشی، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۴۰۹

^۶ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۵۶۰

^۷ ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۹۴

^۸ راغب اصفهانی، المفردات، ص ۵۶۰

زندگی افراد جامعه است؛ توسعه اجتماعی همچنین شامل توانمندسازی افراد برای مشارکت فعالانه در تصمیم‌گیری‌هاست که باعث افزایش حس مسئولیت‌پذیری آن‌ها نسبت به جامعه خواهد شد.

اصول زیربنایی امر به معروف و نهی از منکر و بهبود دهنده توسعه اجتماعی

سه اصل زیربنایی در حوزه امر به معروف و نهی از منکر به عنوان متغیرهای تقویت‌کننده توسعه اجتماعی است مطرح است.

اصل اخوت دینی

«انما المؤمنون اخوه فاصلحوا بین اخویکم و اتقوا الله لعلکم ترحمون»^۱ در حقیقت مؤمنان با هم برادرند پس میان برادرانتان را سازش دهید و از خدا پروا بدارید. امید که مورد رحمت قرار گیرید. خداوند در این آیه شریفه، پیش از بیان مسائل اخلاقی و دستور به معروف‌ها و نهی از منکرهای مورد نظر، با برادر خواندن مؤمنان نسبت به یکدیگر، درصدد ایجاد پیوند عمیق عینی و ذهنی میان آنان می‌باشد تا پذیرش این مطلب و عمل بدان برای مخاطب با انگیزش بیشتری انجام گردد. بر این اساس، اگر جوامع اسلامی به این آیه عمل نمایند، اختلافات، به دوستی و صفا مبدل می‌شود و جهان اسلام، به اتحاد و انسجام اسلامی خواهد رسید.

روی این اصل مهم اسلامی، مسلمانان از هر نژاد و هر قبیله و دارای هر زبان و هر سن و سال که باشند، با یکدیگر احساس عمیق برادری می‌کنند، هرچند یکی در شرق و دیگری در غرب جهان زندگی کند. به تعبیر دیگر، اسلام تمام مسلمان‌ها را در حکم یک خانواده می‌داند و همه را خواهر و برادر یکدیگر خطاب می‌کند. این امر نه تنها در لفظ و در شعار، بلکه در عمل و تعهدات متقابل نیز برقرار است.^۲ محور و اساس این رابطه استوار و پیوند عمیق نیز، یک چیز و آن ایمان است؛ ایمان به عنوان ارزشی مشترک در میان اعضای جامعه دینی، پیونددهنده روابط و شکل‌دهنده هنجارها و ارتباطات متقابل است.

^۱ حجرات، ۱۰

^۲ مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر المیزان، ج ۲۲، ص ۱۷۲

امروز گروهی از جامعه‌شناسان معتقدند که عواملی همچون: نژاد، زبان، وحدت تاریخ، وحدت ارضی و خون عناصر سازنده ملیت و وحدت ملت‌هاست و در سایه یکی از این عوامل، می‌توان اجتماع واحدی ساخت که اعضای آن در کنار یکدیگر، زندگی صمیمانه‌ای داشته باشند. با این همه تا زمانی که یک وحدت فکری و روحی و یگانگی در هدف و عقیده در کار نباشد، اتحاد و پیوستگی افراد، تحت این عوامل و عناصر غیرارادی، پایدار نخواهد بود و اگر روزی برای هدف مشترکی دست اتحاد به سوی هم دراز کنند و دست همدیگر را به‌عنوان برادری بفشارند، پس از نیل به هدف، مدتی نخواهد پایید که اختلاف فکری و روحی و اختلاف خواست‌ها و اراده‌ها، تصادم و تضاد عجیبی در میان آنان به وجود خواهد آورد و آنها را از هم جدا خواهد ساخت.^۱

آیه شریفه، پس از بیان این اصل مهم و اساسی در روابط میان مسلمانان، دستور به اصلاح جامعه می‌دهد و برای حل مسائل اختلافی که خواه ناخواه اتفاق می‌افتد، مؤمنان را دعوت به تقوای الهی می‌کند. در حقیقت، تقوا راه دستیابی به رحمت الهی و راه وصول به نتایج مثبتی است که سلامت عمومی زندگی را تضمین می‌کند.^۲

بررسی رابطه اخوت دینی، توسعه اجتماعی و نظارت همگانی

چنانچه پیشتر بیان شد، اصل نظارت عمومی یا امر به معروف و نهی از منکر یکی از وظایف مؤمنان نسبت به هم در جامعه دینی است. در سایه برقراری این فریضه دینی، روابط متقابل تقویت می‌گردد، چراکه دعوت به خوبی و نهی از بدی دیگران مستلزم برقراری رابطه‌ای اعتمادآمیز میان طرفین است. این رابطه طرفینی که بر مبنای اعتماد متقابل و براساس اخوت دینی طراحی شده، سبب ارتقاء توسعه اجتماعی می‌شود. از سویی دیگر، اخوت دینی دارای آثاری اجتماعی است که در ساختار شبکه اجتماعی، سبب ایجاد ارتباط، پیوند و الفت میان اعضای جامعه دینی می‌گردد. در واقع، این رابطه، مظهر کامل

^۱ سبحانی، نظام اخلاقی اسلام، ص ۹۵-۹۴

^۲ فضل الله، من وحی القرآن، ج ۲۱، ص ۱۴۶-۱۴۵

و اجرای حدود باشد این جمعیت اختیار دارند که زیر نظر حاکم شرع و متصدیان حکومت اسلامی انجام وظیفه کنند. بنابراین با توجه به مراحل مختلف امر به معروف و نهی از منکر و حدود و مقررات هریک، نه تنها هرج و مرجی در اجتماع تولید نمی‌شود، بلکه اجتماع از صورت یک جامعهٔ مرده و فاقد تحرک بیرون آمده به یک جامعه زنده تبدیل می‌گردد.^۱ در همین زمینه، روایتی از حضرت باقر نقل شده است که فرمود: امر به معروف و نهی از منکر دو فریضه بزرگ الهی است که بقیه فرائض با آنها برپا می‌شوند، راه‌ها امن می‌گردند، کسب‌ها حلال می‌شوند، حق مظلومان به خودشان باز می‌گردد، زمین آباد می‌شود، از دشمنان انتقام گرفته می‌شود و کار دنیا و دین مستقیم می‌گردد.^۲

با توجه به این روایت و روایات مشابه، اولین و مهم‌ترین اثر اتحاد امت‌ها امنیت است؛ زیرا امنیت و آسایش اولین شرط زندگی سالم است. از سویی دیگر، میان اتحاد و اعتماد اجتماعی رابطهٔ متقابل حاکم است؛ اعتماد اجتماعی که جزء اساسی توسعه اجتماعی محسوب می‌شود، در سایه وحدت و انسجام اجتماعی تقویت می‌گردد و وحدت نیز جز با اعتماد مردم جامعه به یکدیگر شکل نمی‌گیرد. در واقع، عنصر مهم ایجاد وحدت، انسجام و همبستگی در میان اعضای جامعه، وجود اعتماد اجتماعی در تمامی ابعاد آن است. اعتماد، سبب ایجاد انس و الفت و نزدیکی افراد جامعه به یکدیگر و در نهایت شکل‌گیری اتحاد ملی می‌گردد و اعتماد و اتحاد سبب افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه و در نتیجه توسعه اجتماعی می‌شود.

نقطهٔ تلاقی دیگر میان اتحاد و نظارت همگانی، افزایش روابط میان اعضای جامعه می‌باشد. مردم یک جامعه زمانی می‌توانند با یکدیگر متحد و هم‌نوا گردند که در سایه ارزش‌های مشترک که مهم‌ترین آنها ارزش‌های مشترک دینی و ایمانی است روابطی نزدیک همراه با حسن اعتماد داشته باشند. در این صورت به امتی واحد و یکپارچه تبدیل می‌گردند و نظارت همگانی در این جامعه، عامل بقای این وحدت و انسجام خواهد بود.

نکتهٔ مهمی که نباید از نظر دور داشت آن‌که، امر به معروف و نهی از منکر، اگر ناسنجیده و بدون توجه به شرایط و اصول آن انجام شود، می‌تواند زمینه‌ساز نوعی تعرض به امور دیگران و اختلاف محسوب

^۱ مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۵۴
^۲ حر عاملی، تفصیل وسائل شیعہ، ج ۱۱، ح ۶، ص ۳۹۵

شود، از این رو خداوند پس از طرح آن از تفرقه و اختلاف نهی فرموده است. این امر وقتی ضمانت اجرا می‌یابد که امر به معروف بر تنفیذ این تکلیف بر ظالمان قادر باشد و این حاصل نمی‌شود، مگر با حصول الفت و محبت و دوری از اختلاف و تفرقه میان اهل حق و دین!^۱

با توجه به مطالب مطرح شده، می‌توان گفت که به وسیله ترویج و اشاعه صحیح فریضه بزرگ و مهم امر به معروف و نهی از منکر، همه امور جامعه اصلاح گشته و اتحاد و همبستگی معنوی و ملی، وسعت می‌یابد. از آنجایی که ارزش‌های دینی، بدون فرهنگ‌سازی امکان‌پذیر نیست، مهم‌ترین کاری که این گروه خاص که در آیه بدان اشاره شده، مأمور بدان شده‌اند، فرهنگ‌سازی وحدت اسلامی، از طریق دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد چراکه یکی از آسیب‌های وحدت و انسجام اسلامی، پشت کردن مردم به فرهنگ وحدت است که قدرت امت اسلامی را در برابر بیگانگان سست می‌کند. از همین رو و به سبب انجام درست امر به معروف و نهی از منکر، جامعه اسلامی، می‌تواند بهترین جامعه و الگوی همگان قرار گیرد.

پس آنچه که ملتی را بر ملت‌های دیگر و جامعه‌ای را بر جوامع دیگر ممتاز می‌کند و موجب برتری آن بر دیگر ملل می‌شود و در نتیجه زمینه توسعه اجتماعی را فراهم می‌آورد، اتحاد و انسجام، وحدت و همبستگی است که با وجود فریضه امر به معروف و نهی از منکر امکان تحقق آن بیش از پیش فراهم می‌گردد.

^۱ جواد آملی، تسنیم، ج ۱۵، ص ۲۹۹

نتیجه‌گیری

سه اصل یاد شده در راستای ایجاد پیوندهای ذهنی و عینی میان افراد، با برادر خواندن مؤمنان نسبت به هم، حق ولایت داشتن بر یکدیگر و تشویق و ترغیب به اتحاد و انسجام، زمینه تحقق توسعه اجتماعی را در جامعه دینی بر مبنای اعتماد متقابل ایجاد می‌نماید.

جامعه‌ای را که بر مبنای سه اصل مذکور، همراه با حاکمیت الهی و مشارکت عمومی مردم در شبکه‌ها و نهادهای مختلف بنا شود، می‌توان جامعه‌ای برخوردار از سلامت اجتماعی بالا دانست که هریک از اعضای خود را از اجتماعی که در آن زندگی می‌کند جدا ندانسته و حس ولایتی که بر سایر اعضای اجتماع دارد، او را نسبت به سرنوشت و اعمال سایر افراد جامعه مسئول دانسته و از بی‌تفاوتی و بی‌توجهی دور می‌دارد؛ در ارتباطی برادرانه تک‌تک اعضای جامعه، دست دوستی به یکدیگر داده و در قالب نهادهایی اجرایی با مشارکت فعال مردم به وظیفه خطیر امر به معروف و نهی از منکر پرداخته و جامعه‌ای الگو و نمونه تشکیل می‌دهند. بر این اساس، شاخصه‌های مهم توسعه اجتماعی از قبیل اعتماد، حمایت‌ها و مشارکت‌های اجتماعی و...، در آیات بررسی شده جلوه‌ای ویژه داشته و بیانگر آن است که نظارت همگانی حوزه‌ای فعال و زاینده در ایجاد این شاخصه‌ها و در نهایت تقویت توسعه اجتماعی خواهد بود. مفهوم اعتماد نیز، به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه اجتماعی، با تمامی ابعاد و مصادیقش در حوزه مذکور، بیش از حوزه‌های دیگر تجلی و ظهور داشته و امر به معروف و نهی از منکر تأثیر بسزایی در بالندگی و تقویت آن داشته است. از سویی دیگر، مهم‌ترین کارکرد و هدف توسعه اجتماعی که ایجاد همبستگی و اتحاد و انسجام ملی است، از طریق تقویت و توسعه این حوزه در اجتماع دینی میسر می‌گردد چراکه امر به معروف و نهی از منکر بستر بسیار مناسبی را در جهت تقویت و افزایش همبستگی و اتحاد ملی ایجاد می‌نماید. نکته آخر آن‌که، پایبند نبودن یا بی‌توجهی به هریک از این اصول، می‌تواند مانع بزرگی در اجرای صحیح این فریضه الهی محسوب گردد.

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن فارس، احمد، **معجم مقابیس اللغة**، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۸ ه ش
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ ه ق
- ۳- ابوالحسنی، سید رحیم، **پاییز سرمایه اجتماعی و نظارت همگانی**، مجموعه مقالات همایش ملی نظارت همگانی راهبردها، ۱۳۸۹ ه ش
- ۴- ازکیا مصطفی و غلامرضا غفاری، **توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران**، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳ ه ش
- ۵- جوادی آملی، عبدالله، **تسنیم**، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۳ ه ش
- ۶- چلبی، مسعود و محمد مبارکی، **تحلیل رابطه سرمایه اجتماعی و جرم در سطوح خرد و کلان**، مجله جامعه شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۲، ۱۳۸۴ ه ش
- ۷- حر عاملی، محمد بن حسن، **تفصیل وسائل شیعہ**، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت، بی تا
- ۸- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **المفردات فی غریب القرآن**، بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۲ ه ق
- ۹- سبحانی، جعفر، **نظام اخلاقی اسلام**، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ه ش
- ۱۰- سبحانی نژاد، مهدی و هاشم فردانش، **مسئولیت پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی مدارس ابتدایی ایران**، مدرس علوم انسانی، دوره چهار، شماره ۱، ۱۳۷۹ ه ش
- ۱۱- فضل الله، سید محمدحسین، **من وحی القرآن**، بیروت، دارالملاک للطباعه والنشر، ۱۴۱۹ ه ش
- ۱۲- قائدی، غلامحسین و حمید یعقوبی، **بررسی رابطه بین ابعاد حمایت اجتماعی ادراک شده و ابعاد بهزیستی در دانشجویان دختر و پسر**، نشریه ارمغان دانش، دوره ۱۳، شماره ۲، ۱۳۸۷ ه ش
- ۱۳- قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، چاپ دوم، قم، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۷۷ ه ش
- ۱۴- قرشی، سید علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸ ه ش
- ۱۵- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، **تفسیر نمونه**، چاپ ۲۶، تهران دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ه ش

